

İLK İKTİSAT MUALLİMİ SERENDİ ARŞİZEN*

Ahmed Güner SAYAR**

Abstract

In the history of contemporary Turkish economic thought, Serendi Arşizen is to be remembered as the first social scientist who initiated lectures on political economy in the faculty of medicine where he was acting as a practitioner. In the light of very skimpy knowledge concerning his life-story, adopting L. Rossi's book of "Cours d'economic politique" he translated it and also supplemented chapter regarding as the economic problems of 1840's Turkey. Indubitably Serendi Arşizen opened up a new and influential vistas in the economic thinking of Tanzimat intellectuals.

Keywords: Serendi Arşizen, Contemporarization Of Ottoman Economic Thought, Relations Concerning Biology and Economics.

Anahtar Kelimeler: Serendi Arşizen, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İktisat-Biyoloji İlişkisi

I

Türkçe'ye tercüme edilmiş ilk iktisat kitapları arasında "Rossi nam muallim-i fazıl"ın eserini "Tasarufat-ı Mülkiye" olarak Fransızca'ya uyarlamış Serendi Arşizen'e [ya da Sarandi Arhiyeni¹; Arjizen Serandi; Archigénes Sarantis²;

* Serendi Arşizen üzerine bu yazıyı 1999 yazında kaleme almaya başladım. "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması"nda mühim bir yeri olan bu hekim-sosyal bilimciyi rahmetli Z. F. Fındıkoğlu hocamızın yazılarından tanıdım. Fakat ortada Serendi Arşizen'in sosyal bilimciliği kadar hekimliğine dair de pek bir şey yoktu. 1986'dan beri tıp tarihçilerimizle sürdürdüğüm dirsek teması zaman içerisinde, 1999'daki yayınlarla benim bu konuyu, onun çağdaş iktisadi düşünce tarihimizde ilk iktisat hocası olması hasebiyle yeniden ele almamı gerektirdi. Ancak 1999 Ağustos depremi ile İstanbul Üniversitesi kütüphanesinin kapanması ile "Tasarufat-ı Mülkiye" başlıklı yazma eseri görmemi engelledi. Bu durumda tekrar başa dönmek ve Z. F. Fındıkoğlu'nun aktardıklarıyla iktifa etmek kalıyordu. Doğrusu biriken malzemenin daha da bekletilmesine gönlüm razı olmadı ve bilinen kusurlarıyla bu yazı ortaya çıktı. Tıp tarihçisi Dr. Yeşim Işıl-Ülman'ın aktardığı bilgi ve belgeler için kendisine teşekkür borçlu olduğumu ifade etmeliyim.

** Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Cf., C. Kozanoğlu, 'Dr. Sarandi Arhiyeni', "Dirim", sayı 1-2, (1997), sf. 50 vd.

² Cf., N. Yıldırım, 'İstanbul Tıp Fakültesi'nde Hıfzıssıhha Dersleri ve Hocaları, (1827-1933), "Bilim Tarihi", sayı 22, (1993), sf. 4; Y. Işıl-Ülman, "Gazette Medicale de Constantinople ve

Serandi Archigenes³] dair pek az şey biliyoruz. Elde mevcut sınırlı verilerin aydınlığında onun 1838'de yeniden ihdas edilen Mekteb-i Tıbbiye'de Fransızca iktisat dersleri vermesi Arşizen'i , çağdaş Türk iktisat düşüncesinde ilk iktisat muallimi yapmıştır. Arşizen üzerine araştırmalarda bulunan ilk dalga sosyal bilimcilerin ileri sürdükleri sınırlı bilgilere göre Serendi Arşizen Tanzimat öncesinde İstanbul'a gelmiş bir İtalyan sürgünüdür. 1820'li yıllarda İstanbul'a sığınan bir grup hekim⁴ ile Saint Simoncular arasında onun da bulunduğunu gösterir bilgi verilerinden mahrumuz. Sadece rahmetli Z. F. Fındıkoğlu'nun Serendi Arşizen'in 1838'de St. Simon'dan bahis açtığını ileri sürmesi⁵, onun Sultan II. Mahmud döneminde İstanbul'a gelen Saint Simoncular⁶ arasında bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu durumda Serendi Arşizen'in "Mekteb-i Tıbbiye'ye" tayin olunan Avrupalı hocalardan biri olduğu ihtimali ağırlık kazanmaktadır.

Halbuki tarihçi ve sosyal bilimciler tarafından ileri sürülen bu spekülatif bilgi ve istidlaller, zaman içerisinde, bilhassa tıp tarihçileri tarafından bulunan yeni belgelerin ışığında yanlışlanarak daha somut bir çizgiye oturmak istidatını göstermiştir. Bilhassa Serendi Arşizen hakkında dişe dokunur bilgi verilerini Türk tıp tarihçilerinin uzun yıllara açılan araştırmalarına borçluyuz.⁷ Bu bilgilerin ışığında onun hayat hikayesinin önemli durak noktalarını işaretleyelim: Serendi Arşizen [Sarandi Arhiyeni] 8 Şubat 1809'da Silivri Selimpaşa'da doğdu.⁸ 12 yaşında tahsil için İstanbul'a geldi. Kuruçeşme'de Patrikhane'ye bağlı bir Rum okulunu bitirdikten sonra Filibe'deki Rum okullarından birine öğretmen olarak tayin ediliyor. Filibe'de

Tıp Tarihimizdeki Önemi", İ. Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi (İstanbul, 1999), sf. 84 ve dn. .

³ Cf., E. K. Unat, 'Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi', "Cerrahpaşa Tıp Bülteni", V, (1979), sf. 221. İmzası ise "S. Archigènes" şeklinde idi. Bk., C. A. Bernard, "Pharmacopoe Militarie Ottomane", (Constantinople, 1844).

⁴ Cf., A. Slade, "Kaptan Paşa", (İstanbul, 1973), f. 52. İ. Ortaylı, "Mustafa Reşit ve Mithat Paşalarda A. Compte ve Pozitifler", "Tarih ve Toplum", Sayı 14, (1985), f. 30, dn. .Ş. Turan'ın kaydettiğine göre "bu yıllarda Osmanlı başkentinde serbest hekim olarak çalışan ya da çeşitli kuruluşlarda görev alan İtalyanların sayısı onbeşi aşmaktadır." ["II. Mahmud Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", "Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri", (İstanbul, 1990), sf.122].

⁵ Cf., Z.F. Fındıkoğlu, "Sosyalizm", (İstanbul, 1965), sf. 265, dn.13. Fındıkoğlu'nu bu düşünceye iten neden herhalde Arşizen'in iktisat derslerinde Saint Simon'dan söz açmasıdır. Kitabında Saint Simon'dan bahseden satırlar ise şöyledir: "Beynelavam iştirak-i mal davasında mevzu'ul-esas olan Saint Simonien mezhebinin tebaası..." [zikreden Z. F. F. (1948), sf. 229 yazma eser sf.111].

⁶ Cf., N. Berkes, "Türkiye'de Çağdaşlaşma", (Ankara, 1973) sf. 519, dn. 13.

⁷ Cf. E. K. Unat, op. cit., (1979), sf. 221. Zoi Sakiduk'un 1939'da hikayemsi bir tarzda kaleme aldığı bir yazı Serendi Arşizen hakkında bilgiler vermektedir. Dr. C. Kozanoğlu bu yazıyı 'Dr. Sarandi Arhiyeni' başlığı altında sistemsiz bir şekilde yayınlamıştır [Bk., op. cit., sf. 50-54].

⁸ Cf., C. Kozanoğlu, ibid., sf. 50. Y. Öztuna-Şirin ise Serendi Arşizen'in doğum tarihi olarak 1226 (1811)-1229(1814) verilmiştir. [Bk., 'Osmanlı Salnamelerinde 1908 Tarihine Kadar Tıp Eğitimi', "Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları", sayı 5, (1999), sf. 273] Ancak verilen bu tarihlerde hicri ve miladi uyumu bulunmadığından 1811'i onun doğum tarihi olarak kabul etmek gerekiyor.

dört yıl süren bu görevinden sonra önce Edirne'ye oradan da İstanbul'a geçiyor.⁹ Bu tarihlerde Mustafa Reşid Paşa'nın himayesinde Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye'de hoca olarak yetiştirilmek üzere yüksek tahsil için devlet burslusu olarak Paris'e gönderiliyor. Paris'te 8 yıl süren tıp eğitimini tamamlıyor. Mezuniyetini müteakip yine Mustafa Reşid Paşa'nın himayesinde İngiltere, Almanya ve Avusturya'daki hastahanelerde stajını tamamlıyor.¹⁰ İstanbul'a dönüşüyle birlikte, Sadriazam olan Mustafa Reşid Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'e: "Sultanım! İşte size Avrupa'dan getirdiğim hediye' diye takdim ediliyor.¹¹ C. Kozanoğlu'nun yayınına göre Serendi Arşizen, bu tarihte, yani Reşid Paşa'nın Sadriazam olduğu tarihte, Mekteb-i Tıbbiye'ye patoloji profesörü olarak tayin ediliyor.¹² Tıp tarihçisi Profesör N. Yıldırım'ın kaydettiğine göre halk sağlığı üzerine Paris'te Fransızca bir kitap kaleme alan Serendi Arşizen bu eserinde "...Paris'te padişah sayesinde tıp tahsil ettiğini"¹³ kaydetmektedir. Serendi Arşizen'in 'Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1838 – 1849 yılları arasında "dokuzuncu sene emraz-ı hariciye" dersleri verdiği tıp tarihçisi Rıza Tahsin [Gencer] Bey kaydetmektedir.¹⁴ Rıza Tahsin Bey'in "Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye" 'sinden alınan bu satırlar hemen her tıp tarihçisi tarafından tekrarlanmış, Serendi Arşizen'e dair herhangi bir bilgi ve belge ilave edilmemiştir.¹⁵ Sadece E. K. Unat onun Avrupa'da hekimlik öğrenimini yapmış, Fransızca bilen bir Rum olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶ Halbuki son yıllarda yapılan araştırmalar ile

⁹ Cf., ibid., sf. 51.

¹⁰ Cf., ibid., sf. 52.

¹¹ İbid.,

¹² İbid.,

¹³ N. Yıldırım, op. cit., sf. 4.

¹⁴ Rıza Tahsin [Gencer], "Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye", I, (İstanbul, 1328), sf. 27/29. Ayrıca bk. 'Rapport sur les Travaux de l'École Imperiale de Constantinople pendant la 10me Annee Scolaire 1265 – 1266', "Gazette Medicale de Constantinople", 2, (1850), sf. 13 – 20. Y. Öztuna-Şirin'in kaydettiğine göre Dr. Serendi Arşizen 'Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 8. sınıf müfredatı içinde 'emraz-ı unumiye' dersleri okutmuştu [Cf., op. cit., sf. 214]. 1843 yılında "Mekteb-i Tıbbiye" "ikinci yılında Materis Medica ve Farmakoloji ise Serantis Archigenes hocanın sorumluluğunda[ydı] " [K.A. Bernard (1844)'den zikreden A. Terzioğlu, Dr. Karl Ambros Bernard...", "Tarih ve Toplum", Sayı 103, (1992), sf. 19. Ayrıca bk. A. Terzioğlu, "Başlangıcından Bugüne Kadar Türk – Avusturya Tıbbi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", "Türk Avusturya Tıbbi İlişkileri" (yay. A. Terzioğlu – E. Lucius), (İstanbul 1987), sf. 24]. Hekimbaşı Salih Efendi "Mekteb-i Tıbbiye'de Serendi Arşizen'in talebesi olmuştu. 1843 [1259] 'de tıbbiyeden aldığı diplomada "Hace-i sınıf-ı mezkur" Serandi imzası bulunmaktadır.[cf.,S. Eren, 'Hekimbaşı Salih Efendi Hakkında', 1231 – 1312 (1816 – 1895)', "Türk Tıp Tarihi Arşivi", No: 21 – 22, (1943), sf. 12 – 13 ; 21].

¹⁵ Cf. M. H., 'İstanbul'da Hekimlik Tarihinin Başlı ve Tıbbiye-i Askeriye Mektebi', Mazhar Osman [Usman], "Sihhat Almanacağı",(İstanbul 1933), sf.63; C. Topuzlu, "80 Yıllık Hatıralarım", (İstanbul,1951) sf. 247 ; (İstanbul, 1982), sf.199..

¹⁶ E. K. Unat, op. cit., (1979), sf. 221 ve 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri', "VII. Türk Tarih Kurumu Bildirileri", II, (Ankara, 1981), sf. 1291-1292. Dr. Bernard'ın bir eserinde Serendi Arşizen'in ismi imzasıyla birlikte S. Archigenes olarak geçmektedir. Bk., C. A. Bernard, "Pharmacopoea Castrensi Ottomana", (Constantinople, 1844), sf. 3. Galip Ata [Ataç] Bey'in yazdığına göre 'Mekteb-i Tıbbiye'deki "muallimlerin Mösyö Bernard'dan madası hemen kamilen Rum ve Ermeni idi." ["Tıp Tarihi"], (İstanbul, 1341), sf. 94]. Dr. Faraelowitsch 1846 yılında 'Mekteb-i Tıbbiye'deki öğretim üyeleri için şu tespiti yapmıştı: "Profesörün sayısı 17 olup

Serendi Arşizen'in hekimlik hayatı üzerindeki bazı sis bulutlarının aralandığı görülmektedir. N. Yıldırım'ın araştırmalarına göre Serendi Arşizen'in mesleğe giriş tarihi olarak 1841 almak gerekiyor. Yıldırım'ı zikrediyoruz:

"...1841 yılında ve 1857-1869 yıllarında Askeri Tıbbiye'de muallimlik yapan fakat hıfzısıhha dersi verdiği dair bir kayıt bulunmayan emraz-ı hariciye (cerrahi hastalıklar) ve müfredat-ı tıp (tıp müfredatı ve tedavi bilimi) derslerini okutan Arşizen Serandi'nin (Archigénes Serantis) tıp literatürümüzün ilk basılı halk sağlığı kitabını, Paris'te Fransızca olarak yayınladığını görüyoruz."¹⁷

Dört yıllık tıp ve cerrahi öğretiminde Serendi Arşizen'in 1842-1843 müfredat-ı tıb'ı, 1843-1844 ise müfredat-ı tıp ile hijyen derslerini okuttuğu Dr. Bernard tarafından hazırlanan ve Sultan Abdülmecid'e sunulan raporda yer almıştı.¹⁸ Bu bağlamda Y. Işıl-Ülman'ın Serendi Arşizen'e ilişkin yazdıklarını zikrelelim:

"...İstanbul'a dönünce Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de, 1842-1843 öğretim yılında Tıp Bölümünde müfredat-ı tıp ve farmakoloji dersi vermeye başlamış; farmakoloji dersiyle Prof. Calleja görevlendirilince, 1843-1844 öğretim yılından itibaren müfredat-ı tıp ve fenn-i tedavi derslerinden sorumlu olmuştur. Bundan başka 1844-1845 öğretim yılında üçüncü sınıfta okutulan hijyen dersinin de hocalığını yapmıştır. Ayrıca Eczacılık Okulu ikinci sınıfta müfredat-ı tıp dersini veriyordu ve Ebe Okulu'nda Konstantin Karateodori'den sonra bir müddet doğum derslerini de üstlenmişti. Mekteb-i Tıbbiye polikliniğinde haftada bir gün hasta bakıyordu. Galatasaray Tıbbiyesi'nin 1842-1843 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu'nda okul tercümanı Alex Sutzo'nun, Arşizen Serandi'nin "Hyironomie" adlı eserini çevirdiği ve bu tercümanın Osmanlı İmparatorluğu tebaasına büyük yarar getireceğinin umulduğunu belirtilmektedir. Adı geçen kitabın isminin *Journal de Constantinople*'da yanlış basıldığı ve asıl adının *Hygionomie ou Règles pour se conserver en bonne santé à l'usage des habitants de l'Empire Ottoman* (Paris 1841) olduğu tahmin edilmektedir. A. Sutzo'nun Türkçeye yaptığı tercümanın basılıp basılmadığı kesin olmamakla birlikte Arşizen Serandi'nin yine Paris'te yayınlanmış Rumca patolojiye dair bir kitabı daha bilinmektedir.

Humbarahane Kışlası'na taşınan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, 8. sınıfta ve Eczacılık Bölümü'nde müfredat-ı tıp dersini okutmaya devam etmiştir. GMC'da [*"Gazette Médicale de Constantinople"*da] klinik dışında, operasyon için gerekli koşullardan yoksun bir ev ortamında, lateral yöntemle gerçekleştirdiği bir mesane taşı ameliyatı vakası sunmuştur. Yetersiz koşullara rağmen gerekli cerrahi müdahaleleri zamanında yapmış,

bunların bir kısmı Avrupalı diğerleri Avrupa'da tahsil etmiş olan Türk ve Rumlardır."¹⁷ [Zikreden A. Terzioğlu, *op. cit.*, (1987), sf. 24]

¹⁷ N. Yıldırım, *ibid.*,

¹⁸ Bu hususta bk. Y. Işıl-Ülman, "Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Galatasaray Dönemi", İ. Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı', Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul, 1994), sf. 37, 47.

ameliyat sonrası ortaya çıkan kanama komplikasyonunu, Hôtel Dieu'de kullanılan yönteme benzer şekilde durdurmuş ve operasyonu başarıyla tamamlayarak, hastayı iyileştirmiştir.”¹⁹

Y. Öztuna-Şirin'in kaydettiğine göre Serendi Arşizen'in "mesleğe duhul" tarihi bilinmemektedir. Ancak cerrah olarak memuriyet tevcih tarihi ise Mart 1843'dedir.²⁰ Daha sonra 'Mekteb-i Tıbbiye'de otuz dört madalya ile taltif edilerek saray doktorluğuyla görevlendirilen Serendi Arşizen'in rütbesi 'mütemâyiz-i saniye' idi, ayrıca dördüncü derece Mecidi nişanına sahipti.²¹ Devlet Salnamelerine dayanarak onun 1866-1874 yılları arasında 'muallim-i ilm-i emraz-ı hariciye' olduğunu da Y. Öztuna-Şirin kaydetmektedir.²² 1850 yılında "Gazette Médicale de Constantinople"un ilk kez ihdas edilen yayınından sorumlu kurulunda görev aldı.²³ Ayrıca bu dergide basılmış bir yazısı bulunmaktadır.²⁴ 1290 [1873-1874] yılı Devlet Salnamesi'ne göre Mekteb-i Tıbbiye'deki öğretim yılı 1 Mart 1873-17 Şubat 1874 arasında idi. Serendi Arşizen de bu akademik yılda "Muallim-i İlm-i Emraz-ı Hariciye" idi. Bu durumda onun 'Mekteb-i Tıbbiye'deki hocalığını yürütürken vefat ettiği anlaşılıyor. Nitekim bu tarihten sonraki Salnamelerde ismine rastlanmıyor.²⁵ 10 Eylül 1873'de İstanbul'da vefat eden Serendi Arşizen "Vasiyeti üzerine Epivates [Selimpasha]'de ...defnediliyor".²⁶ Grekçe ve Fransızca bazı tıp kitapları arasında, 1845'de yayınladığı 145 sayfalık bir hijyen kitabı bulunmaktadır.²⁷

Bilgi ve belge verilerinin eksikliğine rağmen ortada kesin olan bir şey varsa o da Serendi Arşizen'in "Mekteb-i Tıbbiye-ı Şahane"deki hocalığı yanında, bir hekim olarak sosyal bilimlere olan yakınlığıdır. Şu kadar ki, "Mekteb-i Tıbbiye"de Fransızca olarak verdiği tıp derslerinden başka Türkiye'de ilk defa Fransızca iktisat dersleri vermiştir.²⁸ F. İsfendiyaroğlu'nun kaydettiğine göre "o zamanki mektebin günlük derslerinden başka...asrın bildiği çeşitli takrirler, münazaralar, münakaşalar,

¹⁹ Y. Işıl-Ülman, *op. cit.*, (1999), sf. 85. Ayrıca Y. Işıl-Ülman, *op. cit.*, (1994), sf. 47; 62; 68; 69. Y. Işıl-Ülman, 'Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin 1846-1847 Öğretim Faaliyet Raporu', "Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları", 4, (1998), sf. 135; 136; 145; 146. Y. Işıl-Ülman, *ibid.*, (1999), sf. 178.

²⁰ Cf., Y. Öztuna-Şirin, *op. cit.*, sf. 273.

²¹ Cf., *ibid.*, sf. 273.

²² Cf., *ibid.*, sf. 219-223.

²³ Cf., Y. Işıl-Ülman, *op. cit.*, (1999), sf. 13; 15.

²⁴ Cf., *ibid.*, sf. 21. Bu makalenin içeriği için bk. *ibid.*, sf. 31.

²⁵ Cf., Y. Öztuna-Şirin, *op. cit.*, sf. 224 vd.

²⁶ C. Kozanoğlu, *ibid.*, sf. 53. Serendi Arşizen'in tıbbiyedeki hocalığı dışındaki faaliyetleri için bk., *ibid.*, sf. 52-53.

²⁷ Cf., *ibid.*,

²⁸ Serendi Arşizen'in "galip bir tahmine göredersleri[ni] Fransızca verdiğini" Z. F. Fındıkoğlu ileri sürmektedir.[“İktisadi Tefekkür Tarihimizden Bir Parça” , “Ordünaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin’in Hatırasına Armağan”, (İstanbul, 1948) , sf. 223. Ancak ihtiyatlı olan bu ifade bir yerde daha kesin olarak tekrar edilmiştir: “Tıp Mektebinde Arşizen isminde bir ecnebi tarafından Fransızca iktisat dersleri verilmiştir” [S. İrmak (haz.), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, “Cumhuriyet’in 50. yılında İstanbul Üniversitesi”, (İstanbul, 1973), sf. 495.

mütalealar gibi...öğretim metotları tatbik olunuyordu”.²⁹ 1838’de yeniden ihdas olunan Mekteb-i Tıbbiye’de tedrisatın “muvakkaten Fransızca icrası”³⁰ sonucu burada “coğrafya, tarih, hendese, cebir dersleri [nin] Fransızca tedris olun [duğunu]” Rıza Tahsin Bey kaydetmektedir.³¹ Profesör A. Süheyl Ünver ise “ilm-i arz ve maadin”, “fen-ni nücüm” gibi hekimlik dışı derslerin de “Mekteb-i Tıbbiye”de okutulduğunu bildirdikten sonra şu tespitte bulunmuştur.

“...Tıbbiye’de bu suretle bizde fenni bahisler okutmakta ehemmiyetli bir mevki kazanmıştır”.³²

Tıp mektebinin kendi bünyesinde çeşitli bilgi dallarının tedris edildiği bir kurum haline dönüşmesinde burada altı yıl sürecek olan tıp öğretim programında ilk iki yıl içinde hekimlik dışı derslere yer verilmesi gerçeğini gözardı edemiyoruz. İlk yıl: “Fransızca elif-ba; sarf ve hüsn-i hat” ; ikinci yıl: Fransızca nahiv ve edebiyat , coğrafya” ; üçüncü yıl : “hikmet”.³³ Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbiye’nin 1845-1846 öğretim yılı faaliyet raporuna göre “İlk dört yıllık eğitimde “ayrıca” güzel yazı, aritmetik, coğrafya, tarih ve geometri dersleri de okutuluyordu. 5. sınıfta ise tabiat bilimleri veriliyordu.”³⁴ Söz konusu faaliyet raporu ilginç bir öneri ileri sürmektedir:

“...Gelecek yıl [1846-1847 öğretim yılında] bu sınıfta [5. sınıfta] halihazırda müfredatta olmayan... dersi vermeyi planlıyoruz.”³⁵

Dersin isminin boş bırakılması akla çeşitli ihtimalleri getirmektedir. Ancak büyük bir ihtimalle Serandi Arşizen’in tedrisatın üçüncü yılında “hikmet” dersinin oluşturduğu imkanı kullanarak Fransızca iktisat dersleri verdiğini tahmin edebiliyoruz. Bu hususta yapılabilecek bir diğer tahmin de onun 1842 ve sonrasında ya da 1846-1847 eğitim yılı ile birlikte iktisat derslerini vermiş olabileceğidir. Ancak gene de bu derslerin ne zaman başladığı ve ne zaman kesildiği hususunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Z. F. Fındıkoğlu’nun bu bağlamdaki şu mühim tespitini zikrelelim:

“... Eğer 1838 ‘de kurulan “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye” nin bu tedrisatı, öğretim müesseselerinin iç ve dışında tamamıyla yerleşseydi belki aksiyon adamlarına yeteseyle rehberlik ederdi.”³⁶

Aslında “Mekteb-i Tıbbiye” de materyalist filozofların eserlerinin okutulduğu bir İngiliz seyyahının tespitlerine dayanılarak ileri sürülmüştür.³⁷

²⁹ “Galatasaray Tarihi”, I. ,(İstanbul,1953), sf.120.

³⁰ Galip Ata, op.cit.,sf. 91.

³¹ Rıza Tahsin, op.cit.

³² A.S. Ünver , “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar” , “Tanzimat” , (İstanbul 1940),sf.12 (ayrı bası)

³³ Cf.Galip Ata, op.cit., sf. 92.

³⁴ Y. Işıl-Ülman, op. cit., (1994), sf. 61.

³⁵ Y. Işıl-Ülman, ibid.,

³⁶ Z.F. Fındıkoğlu , op.cit., (1948) , sf. 230.

Mateessüf, okul kitaplığının 1848'de yanması sonucu "bu kitapların miktar ve cinslerini mübeyyen defterini ele geçirmek mümkün olma[mıştır]"³⁸ Aynı şekilde, bir yangın sonucu Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane tamamen yanmış ve "bütün belgeler yok olmuştur". Dolayısıyla "okulun 1839-1848 yılları arasındaki faaliyetleri hakkındaki orijinal bilgiler çok azdır"³⁹ Bu bilgilerden istidlal edeceğimiz gerçek şudur: Serendi Arşizen'in ihtiyari ya da seçimlik 'Hikmet' dersi içinde okuttuğu 'Tasarrufat-ı Mülkiye' derslerinin ne zaman başlayıp ne vakit kesildiğini bilmediğimiz gibi bu dersin müfredat programı içindeki yeri ve zamanına dair bilgilerden de mahrumuz.

II

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin ilk kuşak Türk hocalarından Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in hususi kütüphanesi'nde bulunan "müzehheb, güzel bir yazma[dan]"⁴⁰ ilk kez bahis açan Z. F. Fındıkoğlu⁴¹ bu eserin "Türkiye'de ilk kez yazılmış bir iktisat kitabı"⁴² olduğunu ileri sürmüştür. "Güzel yazı estetiği bakımından da değerli olan"⁴³ "Tasarrufat-ı Mülkiye" isimli bu yazma kitabın takdimi şu sözlerle yapılmıştır:

"...Asitane-i saadette kain Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye' muallimlerinden Serendi Arşizen nam tabibin Devlet-i Aliyye-i Osmaniye hakkında tasarrufat-ı mülkiye usulünü cami olunarak telif eylediği bir kıta kitabın tercümesidir."⁴⁴

³⁷ Cf. Ş.Mardin, "Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895 – 1908)", (Ankara 1964), sf.31 ; N. Berkes, op.cit., sf. 205-206.

³⁸ A. S. Ünver, "Tıp Fakültesi Kütüphanesine Dair", "Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası", cilt.4, (1934), sf. 50.

³⁹ Y. Işıl-Ülman, op. cit., (1994), sf. 6. Ayrıca bk. Y. Işıl-Ülman, op. cit., (1998), sf. 118.

⁴⁰ Z. F. Fındıkoğlu, 'Prof. İbrahim Fazıl Pelin Üzerindeki Fikri Tesirlere Dair', "İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası", XI/1-2, (1945), sf. 21-22.

⁴¹ Rahmetli Fındıkoğlu bu yazma eserden ilk defa [ibid., (1945), sf. 21-25'de] söz açmış, sonra ["Türkiye'de İktisat Tedrisatı ve İktisat Fakültesi Teşkilatı", (İstanbul, 1946), sf. 17-18, dn. 1'de] bu yazma eserden bilgi vermiş ve konuyu [op. cit., (1948), sf. 221-230'da] etraflıca incelemiştir. Son kaynak 'İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika' [IV. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler], (Ankara, 1952), sf. 340-348] başlığı ile yeniden yayınlanmıştır. Fındıkoğlu bu yazma iktisat kitabının akıbetine dair şu mühim bilgiyi de vermiştir: "Bu yazma eser şimdi [İstanbul Üniversitesi] İktisat Fakültesi'nin delaletiyle [İbrahim Fazıl Pelin'in] ailesinden aldırılarak [İstanbul] Üniversite[si] kütüphanesi yazma eserleri arasına konmuş bulunuyor" [Z. F. Fındıkoğlu, ibid., (1948), sf. 230].

⁴² Z. F. Fındıkoğlu, ibid., (1945), sf. 22.

⁴³ Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1946), sf. 17-18, dn. 2. Bahis konusu yazma eser hattat Mehmed Ataullah Efendi tarafından yazıldığı kaydı ile bitmektedir [Cf., Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1948), sf. 223].

⁴⁴ Zikreden Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1945), sf. 22.

Kitabın ‘dibace’sinden öğrendiğimize göre Serendi Arşizen’in bu yazma iktisat eserini “Rossi nam muallim-i fazıl”ın “Tasarrufat-ı Mülkiye Dersleri”nden ilham alarak Fransızca olarak kaleme alınmış⁴⁵ ve “Tasarrufat-ı Mülkiye” ismiyle “Abd-i müluk-u saltanat-ı seniyye Aleko Suço mütercim-i kemmaye”⁴⁶ tarafından Türkçe’ye aktarılmıştır.⁴⁷ Z. F. Fındıkoğlu’nun işaret ettiği gibi “mütercim [Aleko Suço] de müellifin [Serendi Arşizen’in] maksadını... iktisat dilini yaratma cehdi ile elinden geleni sarfetmiştir.”⁴⁸

“Rossi nam muallim-i fazıl” J. B. Say ile ‘College de France’da halef-selef bir İtalyan iktisatçısı olup, klasik iktisat düşünce geleneğinde Say’ın takipçilerindendi.⁴⁹ 1840-1854 yılları arasında çıkan dört ciltlik “Cour d’économie Politique”in son iki cildi ise Rossi’nin vefatından sonra yayınlanmıştır.⁵⁰ Serendi Arşizen’in ‘Mekteb-i Tıbbiye’de hocalık yaptığı 1840’lı yıllarda ‘hikmet’ derslerinde ‘ekonomi politik’ okuttuğu kabul edilecek olursa, bu durumda onun Rossi’nin eserinin ilk cildini esas alarak Fransızca bir uyarlama yaptığına hükmedebiliyoruz. Gerçekten de, eldeki tıp tarihi belgelerinin aydınlığında Serendi Arşizen’in ‘Mekteb-i Tıbbiye’deki görevinin başlangıç tarihi 1841’dir. Rossi kitabının ilk cildinin ise 1840’da yayınlandığını biliyoruz. Bu çıkarsama makul kabul edilecek olursa Serendi Arşizen’in Fransa’daki iktisat neşriyatını takip ettiği anlaşılıyor. Buna göre Arşizen’in iktisadi fikirlerin Türkiye’ye gelmesinde ve aktarılmasında önemli bir rolü, mutavassıtlığı, farkında olmadan, gerçekleştirdiği görülmektedir.

“İşbu telif-i mücmelin inşaasına ittihazı esas alan Rossi”nin ‘Tasarrufat-ı Mülkiye’ dersleri⁵¹ Serendi Arşizen tarafından Fransızca’ya uyarlanmış, Fransızca olarak tıp öğrencilerine okutulmuştur. Fransızca verilen dersler Türkçe’ye çevrilerek bir kitaba dönüşmüştür. Z. F. Fındıkoğlu’nun sözleriyle bu eser “Türkiye’nin iktisadi realitesini yer yer göz önüne almış bir müellifin elinden çıkmış hissini

⁴⁵ Z. F. Fındıkoğlu’na göre Serendi Arşizen bu eseri “galip bir tahmine göre Fransızca yazmıştır” [ibid., (1948), sf. 223] iddiası sadece bir zan olduğundan tartışmaya açıktır.

⁴⁶ Zikreden Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1945), sf. 21; op. cit., (1946), sf. 17, dn. 2. Ayrıca op. cit., (1948), sf. 223.

⁴⁷ Aleko Suço Serendi Arşizen’in Fransızca bu uyarlama iktisat eserinden başka gene onun Fransızca olarak kaleme aldığı bir tıp kitabını da Türkçe’ye kazandırmıştır. Askeri Tıbbiye tercümanlarından olan Aleko Suço hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Dr. Bernard’ın 1843 tarihli raporundan aktaracak olursak: “Okulun tercümanı olan M. Alex Sutzo [Aleko Suço] mahareti ile temayüz etmiş olup, resmi yazılardan başka M. Archigenes [Serendi Arşizen]’in Hyironomie’sini tercüme etmiştir, bu tercüme ise, Osmanlı İmparatorluğu vatandaşlarına büyük yarar temin edecektir” [Dr. K. A. Bernard’ın ‘Journal de Constantinople et des intérêts Orientaux’, yıl 1, sayı 52, 26 Eylül 1843’de çıkan ‘Rapport sur les travaux de l’Ecole de médecine de Galata-Sérai’ başlıklı raporundan A. Terzioğlu, ‘Dr. Karl Ambros Bernard ve Onun Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Hakkındaki Fransızca Raporu’, “Tarih ve Toplum”, sayı 103, (1992), sf. 22].

⁴⁸ Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1948), sf. 226.

⁴⁹ Cf., J. A. Schumpeter, “History of Economic Analysis”, (London, 1954), sf. 496; 497.

⁵⁰ Cf., J. A. Schumpeter, ibid., sf. 510, dn. 2.

⁵¹ Serendi Arşizen’i zikreden Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1948), sf. 223.

veriyor".⁵² Gerçekten de Serendi Arşizen, uyarlaması Rossi'den yapılan bu eser için 'Mukaddime' ve 'Hatime' kaleme alarak özgün katkılarda bulunmuştur. Şu kadar ki, onun kitabı 'Hatime'sinde işlediği sanayileşme konusu ile Tanzimat Türkiye'sinin çok önemli bir iktisadi meselesine, geçerliliği uzun yıllara varan bir tartışmaya ışık salmıştır.

Bu yazma eser ana gövdesi Rossi'den uyarlanan, Serendi Arşizen buna telif diyor, üç cüzden ibaret 'Cour d'économie Politique' kitabı ile kaleme aldığı 'Mukaddime' ve 'Hatime'den oluşmaktadır. Toplam 128 sahife olan bu yazma eserde ana metin 118 sahife olduğuna göre Serendi Arşizen toplam on sahifelik bir iktisat yazısı kaleme almış demektir. Burada önemli olan, bir hekim olarak Serendi Arşizen'in bu on sahife içerisinde iktisat biliminin lüzumuna işareti, iktisat siyasaları ile Osmanlı ekonomisinin sanayileşmesini tartışması, Avrupa'da işçi sınıfı ve işçi ücretlerinin ortaya çıkışını incelemesidir. Serendi Arşizen'in bu kitaptaki katkılarının yer aldığı kısımları Z. F. Fındıkoğlu'ndan dinleyelim:

"...Mukaddime iki müstakil parçadan müteşekkildir. Birinci parça eserin 'dibace'sini, ikinci parça asıl 'mukaddime'yi teşkil etmektedir. Dibacenin bazı yerleri terkedilerek ...yazma [eser] hakkında bibliografik bir bilgi de vermektedir."⁵³

Serendi Arşizen'nin sözlerinden iktisat biliminin Osmanlı entelektüel muhiti içinde yayılmasının önemini aktaralım:

"...Enva-ı ulûm ve fûnûn-u nafiânın ve hiref-i sanayi-i matbuatın neşr ü işaası ve elsine-i milel-i sairede kaleme alınan bazı telifat-ı müfidenin kendü zebanlarına nakl ü tercemesi ile ebnayı cinslerinin istihzar-ı asarı ilm ü maarifetleri... hususuna devam üzere sa'y ü ikdam etmekte olmuşlar ise de nice sinini... mürurunda hazar meşak ve âlâm ile olbabda mukziy yülmeram oldukları meşhudülavamdır. ...Esbab-ı seadet-i ahval-i ammenin teksirine medar-ı kavi olan tasarruf ve idare-i mülkiye ilmüne müteallik olarak bazı hükema-i müdekkikinin marifetiyle keşide-i silk-i sutur olan tasnifat-ı mufassalanın icmalî suretinde cem' ve telfik olunan bir kıt'a mecellenin lisan-ı Türkî'ye nakli... işbu te'lif tasarruf ve idare-i mülkiyye gibi bir ilm-i dakikin izah-ı nükât ve mezayası mevzuundan ibaret olup lâfzan ve ma'nen havi olduğu tâbirat ve istilahatın hak tercemesi ...iltizam ...olunmuş[tur]."⁵⁴

Bunlar yazma eserin 'mukaddime'sini oluşturan 'dibace'ye kaydedilmiş. 'Mukaddime' ise şu satırlarla başlıyor:

"...Asitane-i saadette kain Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye muallimlerinden Serendi Arşizen nam tabibin Devlet-i Aliyye-i Osmaniye hakkında

⁵² Z. F. Fındıkoğlu, *ibid.*, sf. 226.

⁵³ Z. F. Fındıkoğlu, *ibid.*, sf. 222.

⁵⁴ Zikreden Z. F. Fındıkoğlu, *ibid.*, sf. 222-223.

tasarrufat-ı mülkiye usulünü câmi olarak te'lif eylediği bir kıta kitabın tercemesidir.”⁵⁵

Bu girişten sonra uyarlanan bu iktisat eserinin kaynağı hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“...Tasarrufat-ı mülkiye ilmi asar-ı memuriyet ve rafhiyetin mertebe umumi-i istiskarı garazından ibarettir. Ashab-ı hayratın cümlesi garaz-ı mezkûrun tahsili hususuna iştiraki sa'y ü amelden hali olmayup... Ceneviz ehalisinden talimat-ı hâkimanesi için te'lif-i mücmelin inşaasına ittihazı esas olunan Rossi nam muallim-i fazıl bir gün tasarrufat-ı mülkiye dersine şuru' eylediği vakitte bu vechile bast-ı makal eylemiştir.”⁵⁶

Yazma eserde Serendi Arşizen'in 'mukaddime'sinden sonra kitabın ana gövdesine geçilmektedir. Üç cüzden müteşekkil olan yazma eserin Rossi'den uyarlanmış bölümleri şöyledir: 'Kuvvet-i Maliyenin Teşkil ve İstihsalı'; 'Tevzi ve Mukaseme-i Emvalin Ahvali'; 'Esbab-ı Maliyenin Ahvâli'. Serendi Arşizen adaptasyona dayalı bu çalışması ile Tanzimat Türkiyesinde Batı kaynaklı iktisadi fikirlerin üstlendiği etkin rolün bilincindedir. Bu bağlamdaki düşüncelerini ve katkılarını bu eser için kaleme aldığı 'Hatime' kısmında şu sözlerle dile getirmişti:

“...Mecmuyet-i umemiyye mütelik olan ulum ve fûnunun ileri karakolu makamında olan Tasarrufat-ı Mülkiyye' ilmi alelûmum heyet-i müctemai mîlle ve ümemin ma'razı hatara mucibi ilkası olabilen tehlikatın beyanı ile hakkında bir maişet-i celîle ve saidenin tevsikini müstelzim olan esbab-ı istiane-i maliyenin tarikını göstermekte... ve saadet-i ahval-i havas ve avamın delili olmakda olduğuna dair tekrar kalem ile telif-i hazırı teknil ve itmam etmek münasip görülmüştür.”⁵⁷

III

'Tasarrufat-ı Mülkiye' adlı yazma eser Türkçe'ye aktarılmış ilk iktisat kitabı olmasa bile bazı noktalarda iktisat düşüncesinde ilklere kapı açtığı muhakkaktır.

a- Serendi Arşizen uyarlaması ve özgün katkıları ile tipik bir aktarıcı (middle-man) konumunda olmadığı muhakkaktır. Bu uyarlama Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması tarihinde hem ilktir, hem de tektir. Esasen kendisinin bu eseri 'telif ettiğini ileri sürmesi de manidardır. Z. F. Fındıkoğlu'nun “muhteva itibariyle eser hazmedilmiştir”⁵⁸ tevcihi ise Serendi Arşizen'in klasik iktisat düşüncesi ile sağlam bir bilgi bağlantısını kurmuş olmasının da bir işareti sayılmalıdır.

⁵⁵ ibid., sf. 223.

⁵⁶ ibid.,

⁵⁷ ibid., sf. 224.

⁵⁸ Z. F. Fındıkoğlu, ibid., sf. 226.

b- Serendi Arşizen'in L. Rossi'nin taraftarı olduğu klasik iktisat düşüncesinin savunduğu iktisadi liberalizmden esaslı bir şekilde ayrıldığı görülüyor. İçinde yaşadığı Osmanlı ekonomisinin somut gerçeğinden kopmadan iktisat politikasını belirlemiş olması bu kopmanın en ciddi delilidir. Nitekim hasta bir vucuda teşhis koyan hazak bir hekim Serendi Arşizen, bu defa ekonominin temel bir sorunu için tedavi yolunu göstermiştir. Tanzimat Türkiyesinin ekonomik gerçeğinden kopmadan tarım-sanayi çatışmasında tutarlı bir çözüm ürettiği görülüyor. Z. F. Fındıkoğlu'nun pek haklı olarak işaret ettiği gibi Serendi Arşizen "aydın ve isabetli fikirler" yürüterek "adeta büyük ölçüde sanayileşmesi icab eden bir Türkiye düşünmekte[dir]". Fındıkoğlu bu tesbitinden bir adım öteye geçmiş ve Serendi Arşizen'in çözümünü şu sözlerle vurgulamıştır:

"...Tanzimat, II. Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet devirlerinde bile münakaşa edilmiş sanayileşme problemini kat'i olarak çözüyor"⁵⁹

Esaslı bir çözümlemeyi yaparken aynı yıllarda W. Churchill'in "Ceride-i Havadis"te Osmanlı ekonomisi için tartışmaya açtığı 'tarım mı-sanayi mi?' çatışmasındaki tavrından ne kadar etkilendiğini bilmiyoruz. İhtimal ki kendi çözümlemesi ile Serendi Arşizen Churchill'in iktisat ideolojisine de bu yolla bir cevap vermiş, sanayileşme ile korumacı politikaları üstü örtük biçimde savunmuştur. Bu tartışmanın yapılması, aslında onun kitabının Sehak Abru'nun 1852'de yayınlanan J. B. Say tercümesinden önce olduğunun da bir delili olsa gerektir.⁶⁰

c- Türk düşüncesinin Tanzimat'tan 1940'lara kadar daha çok "ulusun toplumsal yaşamında ortaya çıkan sorunlarla"⁶¹ hayatiyetini sürdürdüğü ileri sürülecek olursa, bu durumda Serendi Arşizen, işçi sınıfı meselesini de tartışmaya getirmesiyle de bir kilometre taşıdır. Eserin 'Hatime'sinde bu mühim noktaya işaretle Avrupa'da kapitalizmin ciddi bir meselesi olan sanayi proleteryanının mevcudiyetine dair düşüncelerini teklifsizce ileri sürmüştür. Esasen bu noktada kaydettikleriyle kendi iktisat ideolojisine dair ipuçları da ortaya çıkmaktadır. Tanzimat Türkiye'sinin sanayi dışı görünümünü bu meseleyi Osmanlı münevverlerinin düşünce ufkuyla getirmediklerinden Serendi Arşizen sanayileşmenin düşünülmemiş oluşunu 'mühmel' bulmaktadır. Onun sözleriyle:

"...Fünun ve sanayiın talimi ahval-i mecmuiyet-i milliyemizin şimdiki suret-i terkibinde ol mertebe mühmeldir."⁶²

Bu ihmal edilmiş duruma sebep bizatihi ekonominin sanayileşmemiş oluşudur. Şayet ekonomi sanayileşirse, 'amele tairesi', dolayısıyla 'ücret-i amele meselesi' ortaya çıkacağına kaydeden Serendi Arşizen şu eleştirilerde bulunuyor:

⁵⁹ Ibid., sf. 226; 230.

⁶⁰ Cf., A. G. Sayar, "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması", (İstanbul, 2000), sf. 264.

⁶¹ N. Berkes, "Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları", (İstanbul, 1985), sf. 135.

⁶² Zikreden Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., (1948), sf. 229.

“...Âzam-ı mesail-i mülkiye ve zamaniyeden ve es’ab-ı mecami-i ümimiyeden madud olan ücret-i amele meselesi mümteni’ül inhilal değilse de bir tul zaman dahi mebna-ı mübahase olacağı melhuzdur. Beynel avam iştirak-i mal davasında mevzu’ulesas Sensimonien mezhebinin tebaası, mecmuiyet-i milliyenin yaresine gereği gibi vaz’i engüşt eylemişlerse de tel’imi karha zımında arz eyledikleri merhem nadirat-ı zamandan madud ve bir devay-i kahramani olup vakt-i vahidde maraz ile zavalini intak etmekten gayri bir nesne-i müfid değil idi. Mezheb-i mezkûrun ashab-ı mecmuiyet-i milliyenin bais-i ta’zibi olan su-i hali layık üzere fehm ü istiknah edüp hakikat-i keyfiyetini muhadese ve muhaverelelerinde ve mükamele ve mevzialarında ve kütüb ve te’lifatlarında ve takvim-i vekayilerinde bir meziyet-i tefennü nakabil-i itiraz ile tersim ve tasvir eylemişlerse de ol su-i halin mahv ü izalesi... semtine musil bir tarik-i emin ve müstakim hiçbir mahalde irae etmedikleri ve ecmuiyet-i milliyeye ait nice mesail ve müşkilatı hal ve izah eylemişler ve ilm-i tasarrufat-ı mülkiyenin kendü gayrine vasıl olmuşlarsa da hala ruy-i arzda ledelistikrar zihân-ı nas ile muhat ve mahsur ve cevvi havaya ledessuud enzar-ı harisane-i âmme ile manzur olagelen merakib-i sey-yaret’ülhevaya, yani balona müşabih ve hemta olup azar azar kabiliyeti rü’yettên mestur kalmuş ve nihayet’ül emir bulutlar içinde külliyyen kaybolmuş ve fimaba’d anları görüp bilmeğe hiçbir ferdin müsadefat ve rağbeti olmadığundan bazı aktar-ı kaideye düşmeğe gitmiş oldukları bedidardır.”⁶³

Serendi Arşizen’in eserinin yazma bir kitap oluşu dolanımını oldukça sınırlı tutacağından bu fikirlerin Osmanlı entelektüel muhitinde kabul bulduğunu iddia etmek zordur. Buna rağmen onun başını çektiği sanayileşme akımının Mehmed Şerif Bey ve Akyiğitzade Musa Bey tarafından sürdürülmüş olduğuna işaretle yetinelim.

d- Serendi Arşizen’in Saint Simon’u bir norm içerisinde zikretmesi gene Z. F. Fındıkoğlu’nun tevcihine göre, “bizde ilk sosyalizm fikirlerine misal olarak gösterilecek faydalı işaret ve tenkitlerde bulunmuş[tur]”.⁶⁴ Onun Saint Simonculuğu hakkında bu işaretlerle yetinecek olursak Cemil Meriç’in şu işareti de yolumuzu aydınlatacaktır: “Saint Simoncular herşeyden önce, endüstrinin filozofları. Ahlakla uzun uzadıya uğraştıkları bir gerçek”.⁶⁵

Görülen odur ki, Serendi Arşizen deontoloji ile ekonominin gerçeklerini birleştiren, bu ruhi selabetle halkın sorunlarına (tıbbi/iktisadi) eğilen ve onlara çözümler arayan mühim bir aksiyon adamı ve düşünürdür. Esasen ‘Mekteb-i Tıbbiye’de fakir hastalar için kurulan servislerde diğer hekimlerle birlikte haftanın beş günü hizmet vermiş olması⁶⁶ da onun sosyal yönünü göstermesi bakımından önemli bir işaret taşı olarak görülmelidir.

⁶³ İbid., sf. 229-230.

⁶⁴ Z. F. Fındıkoğlu, ibid., sf. 229.

⁶⁵ C. Meriç, “Saint Simon”, (İstanbul, 1967), sf. 91.

⁶⁶ Dr. K. A. Bernard’ın 26 Eylül 1843 tarihli raporundan aktaran A. Terzioğlu, op. cit., (1992), sf. 22.

e- Z. F. Fındıkoğlu'nu zikredecek olursak:

"...[Serendi Arşizen] bütün mütealealarını 'Tasarrufat-ı Mülkiye – Economie Politique' ilminin esaslarına istinat ettiriyor."⁶⁷

Bu tesbitin aydınlığında Serendi Arşizen'in iktisat biliminin kurgulanmış bir 'norm' içinde düzenlilikleri esas alan ve sabit esaslar üzerine inşa edilmiş bir pozitif iktisat mantığına bağlı olarak iktisadi meselelerin halinde kendi görüşlerini, 'norm'u 'reel'e bağladığına hükmedebiliyoruz. Bu noktada onun, esasta, Rossi'den yaptığı uyarılama kadar, iktisat ideolojisinde veya iktisat politikaları arayışında Rossi düşüncesinden ayrıldığına görmekteyiz. Bu onun ne kadar hür düşünceli davrandığının da bir işaretidir.

f- Bu yazma eserin ortaya koyduğu bir gerçek de Serendi Arşizen'in ülkenin somut sorunlarına yakın ilgisinin bir başka delili olarak Türkçe iktisat terminolojisine gösterdiği dikkattir. Kitabın mütercimi Aleko Suço ile birlikte aynı kurumda çalışmış olmalarının sağladığı yakınlığı ihmal etmeyerek, "her ikisi Türkçemizde henüz teşekkül etmemiş bulunan iktisat dilini yaratma cehdi ile aydınlatmak için elinden geleni sarfetmiştir"⁶⁸.

g- Son bir noktada insan vücuduyla ekonominin meseleleri arasında kurduğu yakınlığa binaen tıpkı J. B. Say'ın A. Smith'in sistemini biyolojiye kaydırması⁶⁹ benzeri bir atılımla Serendi Arşizen'in de iktisat-biyoloji bağlantısı üzerine kalem oynatmasını bekleyebilirdik. Zira o böylesi bir katkıyı yapabilecek meyvalı bir potansiyele sahipti. Ancak meselenin bu tarafını kurcalamamış oluşu hem iktisat bilimi hem de Türkçe'de çağdaş iktisat düşüncesi bakımından da bir kayıp olmuştur. Ne gariptir ki, bu tarihten bir müddet sonra, 1852 yılında, J. B. Say'ın kitabını Türkçe'ye aktaran "Sehak Abru iktisat ile tıp ilimlerini neticeleri itibariyle karşılaştırmış, fakat maalesef J. B. Say'ın F. Quesnay'e olan yakınlığından hareketle iktisat biyoloji bağlantısına geçememiştir. Hatta bu noktada Arşizen'in Abru'dan daha duyarlı olması gerekirdi. Oysa 'Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de başlayan 'materyalist' akım sonucu bazı hekimlerin biyolojik materyalizme saplandıkları görülüyordu. Ancak bu eğilim hiçbir vakit iktisat-biyoloji bağlantısının kurulmasına zemin hazırlayamadı. Alfred Marshall'ın 'İktisatçının Kâbe'si' olarak gösterdiği iktisat biyolojisinin Türk düşüncesine geniş çapta yataklık etmiş olan tıp eğitiminde kıvılcımını çakmaması cidden üzücüdür"⁷⁰.

⁶⁷ Z. F. Fındıkoğlu, op. cit., sf. 230.

⁶⁸ ibid., sf. 226.

⁶⁹ E. Heinmann, 'A History of Economic Thought', (New York, 1968), sf. 110-111.

⁷⁰ A. G. Sayar, op. cit., (2000), sf. 272.